

L'estructura de la propietat de la terra a la Catalunya rural: les comarques de Barcelona i Girona (1850-1930)¹

Rafael Aracil, Llorenç Ferrer, Santi Ponce, Joaquín Recaño i Antoni Segura

1. Introducció

L'objectiu d'aquest article és presentar els primers resultats d'un estudi de l'estructura de la propietat de la terra a la Catalunya rural durant el període 1860-1930.² El treball s'inscriu en un projecte més ampli sobre els canvis socials i econòmics enregistrats a la Catalunya rural des de mitjans del segle XIX fins a la guerra civil, i els seus principals objectius es descriuen a l'apartat 2.1.

Seguidament ens centrarem en l'evolució de l'estructura de la propietat de la terra en les comarques de Barcelona i Girona des de mitjans del segle XIX fins a l'entorn de 1930.

2. Fonts i metodologia

2.1. *Descripció del projecte d'investigació i de la mostra*

L'anàlisi de l'estructura de la propietat a la Catalunya rural s'inclou, com ja hem dit, en un projecte global que exposarem detingudament a les pàgines següents.

A partir de les diferents possibilitats que ofereixen els fons conservats en els arxius municipals, el nostre projecte d'investigació intenta plantejar objectius més amplis dels que es tracten aquí. D'una banda, s'ha procedit al buidatge de tres

1. Aquest article s'emmarca dins una investigació més àmplia finançada per la CIRIT a través dels projectes PB87-0156, *Las transformaciones económicas y sociales en el mundo rural: Catalunya, 1850-1930 (I)*, i, PB90-463, *Las transformaciones económicas y sociales en el mundo rural: Catalunya, 1850-1930(II)*.

2. El concepte de Catalunya rural emprat en aquest article fa referència al conjunt de la població de Catalunya a excepció de la ciutat de Barcelona i rodalies. Recull, així, tant els municipis rurals com els nuclis urbans de l'interior i el litoral de Catalunya.

padrons d'habitants per localitat, corresponents aproximadament a tres talls cronològics (1860/68, 1890/1900, 1920/30); d'altra banda s'han tractat les Matricules Industrials de les mateixes dates –amb l'afegit del 1914 i el 1920 per a observar millor l'impacte industrial de la Primera Guerra Mundial– i, finalment, els amillaraments de la dècada del 1860 i, per a la província de Barcelona, també els dels primers anys del segle XX, que constitueixen el tema central d'aquest article.

Com es pot apreciar amb més detall en el quadre 1, la mostra general comprèn un total de 33 localitats amb 38 amillaraments que, en el conjunt de Catalunya,³ suposa una mostra que supera amb escreix el 7% de la població tant al 1860 com al 1930. Aquesta mostra s'apropa al 9% i al 12% si prescindim en ambdues dates de la població de la ciutat de Barcelona. Això ha significat la introducció de prop de 100.000 registres informàtics corresponents a les parcel·les i finques ressenyades en els amillaraments.⁴

QUADRE 1. *Mostra del projecte d'investigació*

	Població						
	PM	AM	MI	1860	% mostra	1930	% mostra
<i>Província de Barcelona</i>							
Artés	3	2	3	1.873	100	2.048	100
Bagà	3	2	5	1.051	100	1.021	100
Castelladral (Navàs)	3	2	5	1.202	100	3.024	100
Hospitalet del Llobregat	3	1	5	3.311	100	37.650	10
Manresa	3	2	5	16.193	25	32.151	25
Roda de Ter	3	2	5	1.886	100	2.903	100
Sant Andreu de Llavaneres	3	2	5	1.366	100	1.508	100
Sant Cugat del Vallès	3	1	-	2.543	100	5.190	100
Sant Feliu de Llobregat	3	2	5	2.478	100	6.343	50
Torrelles de Foix	3	2	5	1.469	100	1.465	100
Vic	3	2	5	13.036	25	14.303	25
TOTAL (11 localitats):	33	20	48	46.048	-	107.966	-
TOTAL (província de Barcelona):				726.311	6,34	1.799.096	6,01
Ídem. (excepte ciutat de Barcelona):				536.363	8,59	793.531	13,61

3. Aquí s'inclouen totes les característiques de la mostra de Catalunya.

4. A les comarques de les províncies de Barcelona i Girona parlem de 21 amillaraments, de 16 a la província de Barcelona i de 5 a la de Girona. Al 1860, la mostra significa el 6,34% de la població de la província de Barcelona, i arriba al 8,59% sense la ciutat de Barcelona. En el cas de la província de Girona, els amillaraments representen el 5,11% de la població.

Província de Girona

Banyoles	3	1	5	4.996	100	5.947	50
Begur	3	1	5	1.849	100	1.372	100
Llagostera	3	1	-	3.555	100	4.090	100
Olot	3	-	5	10.262	33	11.615	33
Puigcerdà	3	1	5	2.151	100	2.842	100
Salt	2	-	-	1.377	100	5.360	100
Sant Feliu de Guíxols	3	-	3	6.434	33	9.082	33
Torroella de Montgrí	2	1	-	3.738	100	4.264	100
TOTAL (8 localitats):	22	5	23	34.362	-	44.572	-
TOTAL (província de Girona):				318.401	10,80	331.718	13,44

Província de Tarragona

Blancafort	3	1	5	1.291	100	1.012	100
Cambrils	3	1	5	2.199	100	3.783	100
Montblanc	2	1	5	4.675	100	4.572	100
El Perelló	2	1	5	2.693	100	4.408	100
Riudoms	2	-	5	3.454	100	3.450	100
Valls	3	1	5	13.588	25	11.210	33
Vila-seca de Solcina	3	1	5	3.245	100	3.092	100
Vilaverd	3	1	6	1.170	100	730	100
TOTAL (8 localitats):	21	7	41	32.315	-	32.257	-
TOTAL (província de Tarragona):				321.352	10,05	350.130	9,21

Província de Lleida

Aitona	2	1	5	2.095	100	2.469	100
Balaguer	3	1	5	4.895	100	5.700	50
La Seu d'Urgell	3	1	5	2.966	100	4.070	100
Tàrraga	3	1	5	3.844	100	5.976	50
Torre de Cabdella	3	1	5	861	100	952	100
Tremp	3	1	5	2.238	100	3.329	100
TOTAL (6 localitats):	16	6	30	16.899	-	22.496	-
TOTAL (província de Lleida):				307.775	5,50	310.268	7,25
TOTAL (33 localitats):	92	38	142	129.624	-	207.291	-
TOTAL CATALUNYA:				1.673.839	7,75	2.791.212	7,43
TOTAL CATALUNYA (excepte Barcelona):				1.483.891	8,74	1.785.647	11,61

Nota: Dades sobre població de Josep IGLÉSIES FORT: «El movimiento demográfico en Catalunya durante los últimos cien años», Barcelona, *Memorias de la Real Academia de Ciencias i Artes de Barcelona*, Tercera época, n. 680, vol. XXXIII, n. 16, 1961, ps. 319-435. PM: Padrons Municipals. AM: Amillaraments. MI: Matricules Industrials.

Com a rerefons del projecte es planteja una problemàtica fonamental força debatuda: com va afectar la industrialització a l'agricultura i a les àrees rurals o, dit d'una altra manera, quines van ser les relacions entre agricultura i indústria després de la industrialització i quins canvis va introduir el creixement industrial a l'agricultura i en el comportament demogràfic de les àrees rurals i els seus grups socials? En definitiva, es tracta de recollir la informació mínima indispensable per poder dur a terme, com a mostra significativa, l'anàlisi de les transformacions demogràfiques, econòmiques i socials del món rural català a mesura que avança i es diversifica el procés de modernització durant la segona meitat del segle XIX i el primer terç del segle XX.

2.2. *Fonts emprades*

La mostra d'amillaraments de les províncies de Barcelona i Girona que presentem està formada per un total de 14 localitats (9 municipis de la província de Barcelona i 5 de la província de Girona). Es tracta d'una mostra força representativa en què un mínim de 7 municipis, tots de la província de Barcelona, tenen una continuïtat entre la segona meitat del segle XIX (1851-1872) i el primer terç del segle XX (1918-1932). Els dos municipis restants de la província de Barcelona, datats entre el 1862 i el 1863, completen la mostra del segle XIX. Pel que fa als amillaraments de la província de Girona, tots estan referenciats en el període comprès entre el 1850 i el 1863. Des d'un punt de vista territorial, es tracta d'una mostra força significativa, que en el cas de la província de Barcelona cobreix 7 de les 11 comarques, i en el de la província de Girona 4 de les 8 comarques⁵.

D'altra banda, d'entre les localitats representades a la mostra existeix una variada gamma dels principals tipus d'agricultura existents a Catalunya en el període estudiat: predomini del cereal, municipis vitícoles, agricultura de muntanya, agricultura comercial amb predomini del regadiu i municipis amb grans masses forestals en explotació.

Per poder avaluar la fiabilitat dels amillaraments s'ha procedit a la comparació de les superfícies amillarades amb les superfícies actuals dels municipis. Cal destacar que la mostra afegeix a la seva representativitat territorial un grau de fiabilitat força acceptable. Com es pot observar en el quadre 2, el conjunt d'amillaraments que ha servit per a confeccionar la mostra inclou una proporció lleugerament superior al 70% de les actuals superfícies dels municipis, tant a les comarques de Barcelona com de Girona, nivells que es mantenen en la mostra de Barcelona corresponent al segle XX (69,7%).

5. En general, la majoria d'amillaraments buidats es troben dipositats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Secció Hisenda, Ter-1; però, en alguns casos, també s'ha hagut de recórrer a l'Arxiu Municipal corresponent.

QUADRE 2. Superfície amillarada i superfície actual (en Km²) de la mostra de municipis de les províncies de Barcelona i Girona

Localitat	Superfície Aproximada				
	1991	1863	%	1922	%
<i>Comarques de Barcelona</i>					
Artés	17,92	16,61	92,7	11,09	61,9
L'Hospitalet del Llobregat	21,98	19,15	87,1	-	-
Navàs-Castelladral	81,70	46,37	56,8	56,64	69,3
Roda de Ter	2,18	1,74	79,8	1,96	89,9
Sant Andreu de Llavaneres	11,90	11,00	92,4	5,81	48,8
Sant Cugat del Vallés	48,32	35,98	74,5	-	-
Sant Feliu de Llobregat(*)	11,79	3,41	28,9	5,61	47,6
Torrelles de Foix	36,80	29,72	80,8	27,80	75,5
Vic	19,06	16,72	87,7	17,43	91,4
Total (Barcelona)	251,65	180,70	71,8	126,34	69,7
<i>Comarques de Girona</i>					
Banyoles	10,9	7,34	67,3	-	-
Begur	20,6	8,23	40,0	-	-
Llagostera	76,6	74,95	97,8	-	-
Puigcerdà(**)	18,6	2,61	14,0	-	-
Torroella de Montgrí	65,3	44,67	68,4	-	-
Total (Girona)	192,0	137,80	71,7	-	-
Total (Barcelona i Girona)	443,65	318,50	71,8	126,34	69,7

Font: Arxius municipals. Nomenclàtor de 1991. Elaboració pròpia.

(*) El 1915 se li va incorporar part de l'antic municipi de Santa Creu d'Olorda i la superfície total de Sant Feliu de Llobregat va augmentar considerablement. Així doncs, l'ocultació és menor de la que reflecteix el quadre; però no disposem de la superfície anterior a 1915.

(**) L'amillament de Puigcerdà només recull les zones de cultiu (hort, prat i secà), d'aquí el baix percentatge que s'obté, ja que els boscos i zones rocoses, predominants al paisatge agrari de la Cerdanya, no s'hi troben inclosos.

2.3. Metodologia

El buidatge i l'exploració dels amillaments que configuren la mostra utilitzada en el text requeria el desenvolupament d'un suport informàtic adequat a les fonts que tractem, localitzades en molts casos en arxius municipals. Aquest suport havia de complir dos requisits bàsics: una fàcil utilització i l'adaptació a una font que, tot

i que conserva una estructura bàsica, varia d'un municipi a l'altre i en els diferents talls cronològics.

Evidentment, des del punt de vista tècnic, el principal problema per a l'entrada de dades derivava del fet constatable que, a la pràctica, rarament trobem dos amillaraments iguals o, en altres paraules, no existeixen dues bases de dades d'amillaraments iguals. Al caràcter específic de la font s'hi afegeix, tot sovint, sobretot al segle XIX, el problema plantejat per la pràctica de formar amillaraments de les superfícies en unitats de mesura locals (jornals, quarteres, etc.) i no en el sistema mètric decimal.

La unitat bàsica d'informació considerada en el projecte d'investigació, en referència als amillaraments, ha estat la parcel·la o la finca.⁶ D'aquesta manera, cada fitxa o registre correspon a una parcel·la, on els diferents camps contenen les dades del propietari (nom i cognoms, residència, activitat professional, si es coneix, etc.). Aquesta opció metodològica suposa una gran flexibilitat en l'elaboració posterior de la informació.

L'aplicació informàtica desenvolupada permet efectuar els càlculs habituals en aquests casos. Per localitat, l'amillarament obté: indicadors sintètics (total de cultius, total de propietaris, índex de Gini); llistat alfabètic dels propietaris, llistat dels cinquanta majors propietaris, distribucions absolutes i relatives dels cultius per grups de propietat i per tipus de cultiu, etc.

Per últim, cal destacar que s'ha optat a presentar els resultats mitjançant la distribució de decils, que permet un càlcul més acurat de l'índex de Gini i que té associada una mesura de la polarització de la distribució (els coeficients dels valors extrems).⁷

6. Aquesta distinció no queda massa clara en els diferents amillaraments emprats.

7. En un projecte com el que es planteja, que comprèn la comparació de distribucions molt diverses i «d'entorns» diferents, semblava oportú establir distribucions asèptiques, però, des del punt de vista estadístic, correctes. Així, tal com s'indica en el text, sense renunciar a la distribució basada en intervals múltiples de l'hectàrea, que permetrà, si es donés el cas, de distingir entre petita, mitjana i gran propietat, s'ha optat per operar amb decils. Com ja se sap, el sistema de decils és el que utilitza el Instituto Nacional de Estadística per a presentar la distribució percentual de la renda familiar disponible. En el nostre cas, cada decil comprèn el percentatge de terres corresponent a cada 10% dels propietaris classificats en ordre ascendent, d'acord amb l'extensió de les seves propietats. Els coeficients dels valors extrems, relació entre el decil (o el conjunt de decils) superior (-s) i el decil (o conjunt de decils) inferior (-s), permeten d'anitzar el grau de polarització d'una distribució a llarg del temps.

4. L'estructura de la propietat de la terra

La primera aproximació a l'evolució de les estructures de la propietat a les comarques barcelonines i gironines ens l'ofereixen els indicadors sintètics que es presenten en el quadre 3, especialment els índex de Gini.

QUADRE 3. *Coficients de Gini, superfície cultivada i nombre de propietaris per localitats*

Localitat	Índex de Gini	Superfície amillarada (en Km ²)	Nombre de propietaris	Mida mitjana de la propietat (en Ha)
<i>Comarques de Barcelona</i>				
Artés (1872)	0,77	16,61	336	4,9
Artés (1931)	0,75	11,09	373	3,0
L'Hospitalet de Llobregat (1862)	0,66	19,15	422	4,5
Navàs-Castelladral (1851)	0,60	46,37	101	45,9
Navàs-Castelladral (1926)	0,66	56,64	117	48,4
Roda de Ter (1863)	0,71	1,74	65	2,7
Roda de Ter (1918)	0,74	1,96	75	2,6
Sant Andreu de Llavaneres (1863)	0,78	11,00	192	5,7
Sant Andreu de Llavaneres (1924)	0,77	5,81	117	5,0
Sant Cugat del Vallès (1862)	0,62	35,98	723	5,0
Sant Feliu de Llobregat (1861)	0,64	3,41	111	3,1
Sant Feliu de Llobregat (1923)	0,66	5,61	181	3,1
Torrelles de Foix (1863)	0,79	29,72	162	18,3
Torrelles de Foix (1925)	0,82	27,80	348	8,0
Vic (1864)	0,67	16,72	316	5,3
Vic (1929)	0,70	17,43	428	4,1
<i>Comarques de Girona</i>				
Banyoles (1862)	0,67	7,34	200	3,7
Begur (1851)	0,47	8,23	301	2,7
Llagostera (1850)	0,83	74,95	572	13,1
Puigcerdà (1861)	0,82	2,61	216	1,2
Torroella de Montgrí (1863)	0,70	44,67	1233	3,6

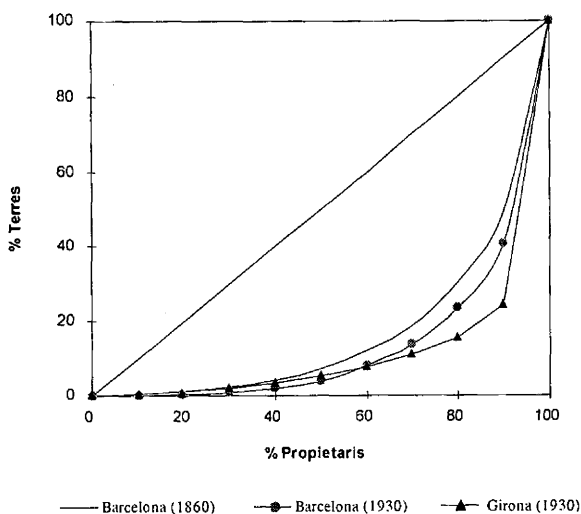
Font: Amirallaments municipals. Elaboració pròpia.

Els indicadors semblen haver variat molt poc entre 1860 i la dècada dels vint d'aquest segle. Per a les 7 localitats de la província de Barcelona de què hi ha dades

en els dos talls cronològics, el coeficient de Gini ha oscil·lat poc i s'ha mantingut en nivells pròxims al 0,7. No obstant, es percep un lleuger increment del nivell de concentració de la propietat en alguns municipis, Navàs-Castelladral passa del 0,60 el 1862 al 0,66 el 1926, Roda de Ter del 0,71 el 1863 al 0,74 el 1918, Sant Feliu de Llobregat del 0,64 el 1863 al 0,66 el 1923, Torrelles de Foix del 0,79 el 1863 al 0,82 el 1925, i per últim Vic, que el 1864 tenia un coeficient de Gini del 0,67 i augmenta fins al 0,70 el 1929. En canvi, Artés i Sant Andreu de Llavaneres van reduir lleugerament el nivell de concentració de la propietat. Pel que fa als municipis de la província de Girona, a excepció de Begur, mostren uns índex de concentració lleugerament superiors a la mostra barcelonina, nivells que oscil·len entre el 0,67 de Banyoles el 1862 i l'elevada concentració de la propietat de Llagostera el 1850, amb un índex de Gini del 0,83 (vegeu quadre 3).⁸

Arran de l'observació del gràfic 1 es desprenen dues idees bàsiques: a) la primera és que en el període 1860-1930 es va produir un augment de la concentració de la propietat a les comarques de Barcelona, així ho demostra la corba de Lorenz presentada en el gràfic 1; i b) la segona conclusió és de nivell territorial, l'estructura de la propietat de les comarques de Girona té, en comparació amb la de Barcelona, un major nivell de concentració durant el segle XIX.

GRÀFIC 1. *Distribució de la propietat de la terra a les comarques de Barcelona i Girona (1860-1930)*

8. En aquest municipi, l'enorme massa forestal amillarada es troba en mans d'uns pocs propietaris. Aquest factor determina l'increment del valor de l'índex de Gini, el més elevat de tota la mostra.

L'estabilitat de l'índex de Gini es produeix en un context d'augment generalitzat del nombre de propietaris, com veurem més endavant. En sis dels set municipis barcelonins el nombre de propietaris va créixer entre mitjans del segle XIX i el primer terç del segle XX.

No obstant això, el lleugeríssim increment del nivell de concentració de la propietat i la disminució de les diferències locals (vegeu apèndix 1) no semblen respondre a les expectatives que produeixen els grans processos de transformació del camp català viscuts entre 1860 i 1930: l'expansió vitícola entre 1860 i 1880, la invasió de la fil·loxera, la crisi agrària de finals del segle XIX i la posterior recuperació dels primers anys del segle XX.

A l'apèndix 1 presenta la distribució de la propietat de la terra en intervals (decils) corresponents a les 14 localitats de la mostra. En aquest apèndix es poden observar les transformacions locals experimentades en el període de temps analitzat.

La distribució de la propietat de la terra en intervals ens proporcionarà una segona aproximació molt més explicativa. Així, si reduïm la comparació a les localitats de les quals tenim dades per als dos períodes que estem analitzant, obtindrem el quadre 4.

Una primera anàlisi de les dades del quadre 4 evidencia alguns canvis importants en la concentració de la propietat: a) el nombre total de propietaris augmenta en la mostra de les comarques de Barcelona gairebé un 35% entre les dues dates.⁹ Això demostra que els períodes de crisi i d'expansió agrària que es produeixen a cavall dels segles XIX i XX provocaren una forta mobilitat de finques rústiques que, en general, van donar lloc a una major fragmentació de les propietats, la qual cosa va permetre l'accés a la propietat de petits pagesos (o en les zones pròximes als nuclis urbans, que va permetre també la penetració de capital urbà). A 5 municipis barcelonins amb dades per ambdós períodes (vegeu quadre 4), l'extensió mitjana global de les propietats cau des de les 7,40 hectàrees pels volts del 1860 fins les 5,12 hectàrees a la dècada dels vint d'aquest segle.¹⁰ En conjunt, una disminució del 31%. Per contra, el nombre de propietaris creix en l'esmentat període com ja s'ha subratllat gairebé en un 36%;¹¹ b) assistim d'aquesta manera a un doble procés de concentració i fragmentació de la propietat que caracteritza l'agricultura catalana d'aquesta etapa; i c) les diferències locals en els processos de concentració/fragmentació descrits abans haurien d'afegir matisos a algunes de les afirmacions que s'han

9. La proporció es redueix al 28% si considerem en el conjunt les dades d'Artés i Castelladral (vegeu nota quadre 4). L'augment dels propietaris, en tot cas, s'acostaria al 30%.

10. Vegeu nota quadre 4.

11. A nivell comarcal aquest procés de fragmentació de la propietat i d'augment dels petits propietaris es constata en diversos estudis sobre les comarques del Penedès (Barcelona) i el Baix Empordà (Girona) – (Colomer i Ferrer, 1992; Sagner i Hom, 1992). El procés té grans similituds en el País Valencià (Romero González, 1983; Calatayud Giner, 1989)

fet a nivell general, (vegeu apèndix 1). No obstant, per sobre de les diferències locals assistim a una tendència general en què les estructures de la propietat de la terra es polaritzen notablement entre mitjans del segle XIX i el primer terç del segle XX. D'això, podem deduir-ne que en aquest període es va produir una creixent desigualtat en la distribució de la terra¹².

A mitjans del segle XIX, prop del 77% del conjunt de propietaris de la província de Barcelona posseïen cinc o menys hectàrees de terra, proporció que augmentava fins al 89% en els cinc municipis de la província de Girona. Pels volts de 1925-1930, el conjunt de petits propietaris havia augmentat a les 5 localitats fins a situar-se en un 84%. Es produeix, per tant, un notable augment dels petits propietaris, i especialment dels molt petits propietaris (amb menys d'una hectàrea), que representen en la data final el 48%. En les dues províncies analitzades existeixen nivells molt similars dels propietaris de menys d'una hectàrea a mitjans del segle XIX (vegeu quadre 4).

Un fet singular és l'augment de la propietat controlada per aquests petits propietaris que passa del 12,9% al 19%. Aquest procés està relacionat amb el procés de fragmentació de la propietat mitjana.

QUADRE 4. *Distribució de la propietat a les comarques de Barcelona i Girona, 1860-1930**

Extensió de la terra	Barcelona s. XIX			Barcelona s. XX			Girona s. XIX		
	Propietaris	% Extensió (Ha.)	Extensió mitjana (Ha.)	Propietaris	% Extensió (Ha.)	Extensió mitjana (Ha.)	Propietaris	% Extensió (Ha.)	Extensió mitjana (Ha.)
De menys d'1 Ha.	43.4	2.5	0.42	48.0	3.7	0.39	46.0	3.8	0.45
1 a 1,99 Ha.	16.9	3.3	1.44	19.6	5.5	1.44	23.0	6.1	1.44
2 a 2,99 Ha.	8.5	2.8	2.46	9.0	4.3	2.45	11.5	5.2	2.46
3 a 4,99 Ha.	8.4	4.3	3.76	7.1	5.5	3.92	8.1	5.8	3.91
5 a 9,99 Ha.	7.8	7.1	6.74	6.4	8.6	6.93	5.3	6.5	6.70
10 a 19,99 Ha.	5.7	11.0	14.32	4.7	12.8	13.98	2.2	5.5	13.81
20 a 49,99 Ha.	6.4	28.7	33.27	3.3	19.6	30.29	2.0	12.1	33.32
50 a 99,99 Ha.	2.1	18.6	64.78	1.3	17.0	66.77	0.6	6.7	65.99
100 a 199,99 Ha.	0.5	7.3	113.70	0.6	16.0	134.81	1.0	25.2	144.79
200 o més Ha.	0.4	14.4	301.00	0.1	7.1	418.15	0.4	23.2	319.56
Valors absoluts	846	6258.48	7.40	1149	5886.85	5.12	2522	13782.73	5.46

(*) Només s'han tingut en compte aquelles localitats de la mostra de les quals disposem d'amillaraments en ambdós períodes, a excepció d'Artés i Castelladral que plantegen alguns problemes entre les grans propietats que afecten la mida de la propietat. D'aquests dos casos se'n farà un seguiment específic en futurs treballs.

12. Una mesura del grau de polarització d'una distribució el constitueix el coeficient dels decils extrems (Decil 10/Decil 1). A partir de les dades de l'apèndix 1 es pot observar com l'esmentat coeficient augmenta significativament en tots els municipis de la mostra: Artés (el 1860, 118 i el 1925,

Entre la mitjana propietat, el grup que se situa entre les 5 i les 20 hectàrees, es produeix una lleugera disminució en el nombre de propietaris (que passa del 13,5% al 11,1%). A la província de Girona, les dades del segle XIX assenyalen un pes poc significatiu d'aquest grup de propietaris (només un 7,5%).

La mitjana-gran propietat, compresa entre les 20 i 100 hectàrees, és un dels grups que es va veure intensament afectat per la crisi finisecular i que, en conseqüència, va conèixer profundes modificacions. Moltes de les propietats d'aquest grup van desaparèixer, mitjançant el fraccionament i l'aparició posterior de propietats més petites. Aquest procés es produiria entre finals del segle XIX i principis del segle XX. Aquesta línia d'evolució es reflecteix perfectament al quadre 4.

El grup de la gran propietat, compost pels propietaris de més de 100 hectàrees és el contrapunt al grup de la petita i molt petita propietat. El nombre absolut de propietaris es manté el 1925 en els termes que apareixien el 1860, cosa que significa una lleugera disminució en termes relatius (passa del 0,9% al 0,7%). No obstant això, el total de terres que posseeixen augmenta en un 1,7%. A mitjans del segle XIX, el grup de la gran propietat controlava el 21,7% del total de terres de les comarques barcelonines amb una extensió mitjana de 169 hectàrees; 60 anys més tard, la proporció havia augmentat fins al 23,1% i l'extensió mitjana se situava en les 170 hectàrees. La relativa estabilitat d'aquest grup amaga alguns processos significatius. En la mostra de 5 pobles, els canvis més importants, en el grup de la gran propietat, es produeixen en l'augment del pes específic de la propietat, entre 100 i 200 hectàrees, que passa de detentar el 7,3% al 16% de la propietat amb un increment significatiu de l'extensió mitjana de gairebé el 20% (de 113,7 a 135). L'escassa presència de zones de bosc i erm en els 5 municipis barcelonins representats en el quadre 4 incideix en una presència inferior de la gran propietat. La inclusió en la mostra de municipis amb grans masses forestals o declarades erms i zones rocoses tendeix a aprofundir el procés de polarització de la propietat i a augmentar el pes específic de la gran propietat en els canvis produïts en l'estructura de la propietat de la terra entre 1860 i 1930, així ho demostren altres investigacions que han ampliat la mostra de la província de Barcelona que s'ha utilitzat aquí i que arriben a les mateixes conclusions que exposem.¹³

Pel que fa a les comarques de Girona, cal dir que es caracteritzen per una elevada polarització de l'estructura de la propietat a mitjans dels segle XIX, molt més acusada que en la mostra barcelonina. El coeficient dels decils extrems representa un

---

1193); Castelladral (686 i 1125), Roda de Ter (148 i 402); Sant Andreu de Llavaneres (1790 i 1848); Sant Feliu de Llobregat (70 i 91); Torrelles de Foix (6590 i 4041) i Vic (159 i 456). El conjunt de les comarques barcelonines va passar de 141 a 746.

13. Si s'inclouen els municipis d'Artés i Castelladral-Navàs, les conclusions se situen en la línia de Segura (1993a)

valor de 230 davant de 142 de les àrees barcelonines.¹⁴ Les dades del quadre 4 són molt més significatives, un 4% dels propietaris de Girona posseïa el 67,2% de les terres (es tracta de propietaris de més de 20 hectàrees). No obstant això, la major part es localitza entre la gran propietat de més de 100 hectàrees, que amb només un 1,4% dels propietaris concentra el 48,4% de la propietat de la mostra de les comarques de Girona. Res a veure amb la petita propietat, de menys de 5 hectàrees, que sumava el 88,6% dels propietaris i un 20,9% de la propietat.

Ara que tenim constància de l'elevat grau de polarització de la mosta de Girona a mitjans del segle XIX, l'evolució de l'estructura de la propietat en la mostra barcelonina assenyala que l'expansió agrària que es produeix durant el primer terç del segle XX, després de la crisi finisecular, es produeix en un context en què una proporció molt reduïda de propietaris, menys del 10%, posseeixen més de dues terceres parts de les terres (69%). Les dades de Girona a mitjans del segle XIX apunten una situació de partida més acusada dels processos anteriorment assenyalats de concentració i fragmentació de la propietat. L'evolució posterior de les comarques de Girona podria situar-se en la línia de tendència de les comarques de Barcelona si seguim les dades d'Estadella (1984), però no si seguim les de Saguer (1998).¹⁵

Les comarques de Barcelona i Girona a mitjans del segle XIX, i les de Barcelona en el primer terç del segle XX es caracteritzen, per tant, per uns elevats nivells de concentració de la propietat de la terra i una accentuada polarització de la seva distribució, d'acord amb la gran concentració de propietaris entre el grup de la petita propietat.¹⁶

La dinàmica de la propietat entre el 1860 i el 1930 es pot observar en el quadre 5, on es presenten les variacions dels diferents grups de propietaris, la propietat que

14. Seguint les dades de l'apèndix 1 es pot observar com l'esmentat coeficient és considerablement més elevat en la major part dels municipis de la mostra de les comarques de Girona a mitjans del segle XIX: Banyoles (539), Begur (20), Llagostera (2851); Puigcerdà (331) i Torroella de Montgrí (123).

15. Segons Saguer i altres historiadors (Gabarro, 1992) l'acabament del s. XIX es caracteritzaria pel creixement de la petita propietat pagesa i la destrucció progressiva de la gran propietat. Les dades obtingudes mostren coincidència en el primer aspecte, però no en el segon.

16. En d'altres treballs (Segura, 1993a), s'ha realitzat una anàlisi més acurada de l'evolució de la gran propietat, en una mostra més extensa de municipis de la província de Barcelona, entre els quals s'hi troben els estudiats en aquest article. Es tracta d'una primera aproximació on s'estableix, en forma de percentatge, el nombre de cognoms del decil superior de l'amillament del segle XIX que es repeteixen en el decil superior de l'amillament del segle XX. El conjunt de propietaris el cognom dels quals es repeteix, representa una xifra del 5,2% del total de propietaris i del 27,4% de terres pels volts del 1860; i del 5% i el 32,2%, respectivament pels volts del 1925. La permanència del cognom és una forma d'estabilitat, però també un símptoma de les possibilitats d'aprofitar la conjuntura de crisi per a arrodonar patrimoni: l'extensió mitjana d'aquest conjunt de propietaris augmenta de les 94,3 hectàrees el 1860 a les 101,8 el 1925.

controlen i l'extensió mitjana de la petita, mitjana i gran propietat. Aquestes dades complementen part de la visió presentada en el quadre 4.

QUADRE 5. *Dinàmica de la propietat a les comarques de Barcelona (1860-1930)**

	1860 Nombre de propietaris	1860 Extensió mitjana	1923 Nombre de propietaris	1923 Extensió mitjana	Variació de propietaris	Variació d'extensió mitjana	% Variació de propietaris	% Variació d'extensió mitjana
De menys d'1 Ha.	367	0.42	551	0.39	184	-0.0344	56,7(+)	-8.10
1 a 1,99 Ha.	143	1.44	225	1.44	82	-0.0014	25,3(+)	-0.10
2 a 2,99 Ha.	72	2.46	103	2.45	31	-0.0096	9,5(+)	-0.39
3 a 4,99 Ha.	71	3.76	82	3.92	11	0.1538	3,3(+)	4.09
5 a 9,99 Ha.	66	6.74	73	6.93	7	0.1904	2,2(+)	2.83
10 a 19,99 Ha.	48	14.32	54	13.98	6	-0.3478	1,9(+)	-2.43
20 a 49,99 Ha.	54	33.27	38	30.29	-16	-2.9819	76,2(-)	-8.96
50 a 99,99 Ha.	18	64.78	15	66.77	-3	1.9989	14,3(-)	3.09
100 a 199,99 Ha.	4	113.70	7	134.81	3	21.1137	0,9(+)	18.57
200 o més Ha.	3	301.00	1	418.15	-2	117.1566	9,5(-)	38.92
TOTAL	846	7.40	1.149	5.12	303	-2.2743	35.82	-30.74

(*) Conté els valors de 5 municipis de la província de Barcelona: Roda de Ter, Sant Andreu de Llavaneres, Sant Feliu de Llobregat, Torrelles de Foix i Vic.

L'augment de propietaris (35,8% en total) es distribuiria de la forma següent: el 56,7% correspondrien als molt petits propietaris (menys d'una hectàrea), seguits dels petits propietaris d'entre 1 i 2 hectàrees (amb el 25,3%). Aquest grup de la petita propietat concentra el 82% del creixement del nombre de propietaris entre el 1860 i el 1930. Per contra, la mitjana propietat (d'entre 20 i 50 hectàrees) protagonitza bona part de la disminució de propietaris (el 76,2%). Per últim, cal destacar l'estabilitat de la gran propietat de més de 100 hectàrees.

5. Conclusions

Al llarg de les pàgines anteriors s'han presentat uns resultats molt sintètics de l'evolució i les característiques de l'estructura de la propietat de la terra en una mostra de municipis de dues províncies catalanes (Barcelona i Girona). No obstant, incidirem en algunes de les primeres conclusions ja presentades al llarg del treball:

a) la creixent concentració de la propietat que es produeix entre mitjans del segle XIX i el primer terç del segle XX a les zones rurals de la mostra barcelonina, i no descartable a les comarques de Girona, no exclou, sinó que més aviat integra, un procés paral·lel de fragmentació i de polarització de les estructures de la propietat.

b) el total de propietaris s'incrementa entre les dues dates considerades. Això demostra que la crisi finisecular i la posterior expansió provocaren una forta mobilitat de finques rústiques. Aquest fet va desembocar en un intens procés de fragmentació que facilità l'accés a una propietat d'un gran nombre de camperols i de fraccions de capital urbà.

c) l'extensió mitjana global de la propietat cau perceptiblement en el període estudiat, principalment pel gran augment que experimenta el grup de propietaris de menys d'una hectàrea, la lleugera disminució de la mitjana propietat i el manteniment de la gran propietat.

d) la distribució de la propietat es caracteritza, per tant, per una gran polarització entre els dos grups de propietaris: la petita i la gran propietat. Els coeficients dels decils extrems van augmentar a les comarques de Barcelona entre el 1860 i el 1930 de 141 a 746.

e) el procés de fragmentació de la propietat es produeix especialment gràcies a la mitjana propietat, sobretot dels propietaris compresos entre les 20 i les 50 hectàrees.

f) tot i que s'haurien de tenir en compte alguns dels matisos territorials, per damunt de les diferències locals existeix un fet comú (confirmat per altres investigacions del mateix període) (Segura, 1993a): les estructures de la propietat de la terra tendeixen a polaritzar-se notablement entre mitjans del 1860 i mitjans del 1920, fet que indica la desigualtat creixent en la distribució de la propietat de la terra.

APÈNDIX 1. *Distribució de la propietat a les comarques de Barcelona i Girona*

Localitat	Grups de propietaris (decils)										Total de terres
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Comarques de Barcelona											
Segle XIX											
Artés (1872)	0,39	0,98	1,54	2,20	2,87	3,68	5,36	15,99	20,87	46,12	3750,75
L'Hospitalet de Llobregat (1862)	0,53	1,09	1,48	1,99	3,01	4,05	5,66	8,69	17,04	56,45	1914,98
Navàs-Castelladral (1851)	0,06	0,20	0,92	2,04	4,03	6,79	9,99	13,89	20,90	41,17	4637,00
Roda de Ter (1863)	0,45	1,08	1,24	1,85	2,04	3,43	4,28	7,28	11,75	66,60	173,65
Sant Andreu de Llavaneres (1863)	0,04	0,08	0,27	0,71	1,44	2,40	4,19	6,62	12,65	71,60	519,15
Sant Cugat del Vallés (1862)	1,29	2,01	2,35	2,88	3,37	4,28	5,58	7,55	11,62	59,08	3598,26
Sant Feliu de Llobregat (1861)	0,81	1,52	1,94	2,41	2,97	3,91	6,13	9,21	14,69	56,41	341,07
Torrelles de Foix (1863)	0,01	0,07	0,19	0,34	0,53	0,97	2,06	8,50	21,43	65,90	2971,93
Vic (1864)	0,35	0,91	1,30	2,04	2,79	3,61	5,40	9,11	18,85	55,65	1671,93
Barcelona s. XIX (total)	0,36	0,71	1,21	1,95	3,07	4,62	6,75	11,59	18,80	50,93	19578,22
Segle XX											
Artés (1931)	0,06	0,17	0,48	1,39	2,23	3,14	4,64	6,24	10,03	71,61	1109,31
Navàs-Castelladral (1926)	0,04	0,19	0,33	0,62	2,02	5,83	8,69	14,76	22,51	44,99	5664,03
Roda de Ter (1918)	0,17	0,38	0,75	1,23	1,66	2,92	4,39	8,62	11,57	68,32	196,05
Sant Andreu de Llavaneres (1924)	0,04	0,20	0,64	0,95	1,71	2,74	3,95	5,70	10,13	73,94	571,40

Sant Feliu de Llobregat (1923)	0,68	1,48	1,95	2,45	3,15	3,85	5,04	6,76	12,78	61,84	560,88
Torrelles de Foix (1925)	0,02	0,08	0,30	0,63	0,98	1,34	2,15	3,59	10,09	80,82	2806,04
Vic (1929)	0,13	0,57	1,09	1,56	2,71	3,56	5,15	8,72	17,18	59,33	1743,38
Barcelona s. XX (total)	0,08	0,28	0,53	0,93	1,93	4,01	5,95	9,84	16,77	59,67	12651,08
Comarques de Girona											
Banyoles (1862)	0,10	0,28	0,61	0,96	2,32	5,56	9,14	12,11	15,06	53,86	734,78
Begur (1851)	1,95	3,04	3,57	4,59	5,77	7,10	8,42	10,57	15,92	39,07	823,46
Llagostera (1850)	0,03	0,16	0,41	0,61	0,88	1,19	1,62	2,53	7,05	85,52	7495,55
Puigcerdà (1861)	0,25	0,38	0,43	0,57	0,73	0,89	1,32	2,35	10,24	82,84	261,68
Torroella de Montgrí (1863)	0,57	1,14	1,61	2,10	2,66	3,37	4,43	5,95	8,32	69,86	4467,27
Girona s. XIX (total)	0,33	0,66	1,00	1,35	1,82	2,48	3,33	4,63	8,48	75,93	13782,73

Font: Amirallaments municipals. Elaboració pròpia.

Bibliografia

ARACIL, Rafael; FERRER, Llorenç; RECAÑO, Joaquín i SEGURA, Antoni (1996) *La inmigración en la Cataluña rural (1860-1940): Estructura demográfica y componentes espaciales*. Dins de González PORTILLA, M. i ZÁRRAGA, K. *Los movimientos migratorios en la construcción de las sociedades modernas*, Bilbao: Universidad del País Vasco, p. 281-314.

BARBAZA, Ivette (1966) *Le paysage humain de la Costa Brava*. París: Armand Colin.

CALATAYUD GINER, Salvador (1989) *Capitalismo agrario y propiedad campesina. La Ribera del Xúquer, 1860-1930*. València: Institució Alfons el Magnànim.

CALVO, Angel (ed), (1995) *El pas de la societat agrària a industrial al Baix Llobregat. Agricultura intensiva i industrialització*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

COLOMER i FERRER, Josep (1992) «Estructura de la propiedad y crisis agraria a finales del siglo XIX: la comarca del Penedés». Dins: GARRABOU, Ramon (coord). *Propiedad y explotación campesina en la España contemporánea*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca i Alimentación, p. 237-260

CONGOST, Rosa (1990) *Els propietaris i els altres. La regió de Girona (1768-1862)*. Vic: Eumo Editorial.

ESTALELLA, Helena (1984) *La propietat de la terra a les comarques gironines*, Girona: Centre Universitari de Girona.

FERRER, Francisco; LUENGO, Manuel i RECAÑO, J. (1985) «La estructura de los cultivos en el Delta del Llobregat a mediados del siglo XIX». Dins: *IV Jornades d'Història Local*, Ajuntament de Viladecans, p. 75-86

FERRER, Llorenç (1987) *Pagesos, industrials i rabassaires a la Catalunya central (segles XVIII i XIX)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

FERRER, Llorenç; SEGURA, Antoni i SUAU, Jaume (1985) «Confecció dels amillaments i poder local: els municipis del Pla de Barcelona, 1851-1874». Dins: *III Jornades d'Estudis Històrics Locals. La vida quotidiana dins la perspectiva històrica*. Palma de Mallorca.

GARRABOU, Ramon (coord), (1992) *Propiedad y explotación campesina en la España contemporánea*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.

GARRABOU, Ramon (ed), (1988) *La crisis agraria de fines del siglo XIX*. Barcelona: Crítica.

GARRABOU, Ramon i PUJOL, Josep (1987) «El canvi agrari a la Catalunya del segle XIX». *Recerques*, 19: 35-83.

GARRABOU, Ramon i SANZ, Jesús (eds), (1985) *Historia agraria de la España contemporánea. 2. Expansión y crisis (1850-1900)*. Barcelona: Crítica.

GIRALT, Emili (1979) «La propietat i l'explotació de la terra durant el segle XIX». Dins: *Història de Catalunya*. Barcelona: Salvat, p. 39-59.

GIRALT, Emili (1990) «L'agricultura». Dins: *Història Econòmica de la Catalunya contemporània, vol. V. s. XIX. Població i agricultura*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 123-305.

IGLÉSIES FORT, Josep (1961) «El movimiento demográfico en Cataluña durante los últimos cien años». *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, Tercera época, n. 680, vol. XXXIII, n. 16, Barcelona.

PONCE, Santi (1999) *Transformacions agrícoles i canvi social a la Catalunya rural: el cas de la comarca d'Osona, segles XVIII-XIX*. Vic: Eumo Editorial.

PUJOL ANDREU, Josep (1988) *Les transformacions del sector agrari català entre la crisi finisecular i la guerra civil*. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.

RECAÑO, Joaquín (1985) *Población, propiedad y cultivos en el Sant Feliu de Llobregat preindustrial*, 1r. Premi d'Investigació Històrica Llorenç Sans, (inèdita).

ROMERO GONZÁLEZ, Juan (1983) *Propiedad agraria i sociedad rural en la España mediterránea. Los casos valenciano i castellano en los siglos XIX i XX*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Servicio de Publicaciones Agrarias.

SAGUER I HOM, E. (1992) «La evolución de la propiedad en el Baix Empordà (Girona), 1860-1950». Dins: GARRABOU, R. (coord.): *Propiedad i explotación campesina en la España contemporánea*. Madrid: Ministerio de Agricultura, p. 261-292.

SAGUER I HOM, E. (1998) «La consolidación de la propiedad campesina en Cataluña: un análisis cuantitativo (el Baix Empordà, 1860-1940)», *Història Agrària*, 16: 209-233.

SEGURA, Antoni (1993a) *Crisis del Antiguo Régimen, cambio agrario e industrialización. La evolución de la propiedad de la tierra y de los cultivos en Cataluña: Las comarcas de Barcelona (mediados del siglo XVIII-1930)*, memòria de càtedra. Barcelona: Universitat de Barcelona, (inèdita).

SEGURA, Antoni (1993b) *Burguesia i propietat de la terra a Catalunya en el*

segleXIX: *Les comarques barcelonines*. Barcelona: Curial.

SEGURA, Antoni (1990) «Els amillaraments: una font per a l'anàlisi de l'estructura de la propietat de la terra a la segona meitat del segle XIX». *Estudis d'Història Agrària*, 8: 235-265.

SEGURA, Antoni (1980) *Evolució de l'estructura de la propietat agrària al Pla de Barcelona. 1723-1823/1841*. Tesi doctoral, Universitat de Barcelona.

SEGURA, A. i CANET, I. (coord), (1988) *El catastro en España*, 2 vols. Madrid: Centro de Gestión Catastral i Cooperación Tributaria/Lunwerig Editores.

TRIBÓ, Gemma (1995) «Burguesia barcelonina i gran propietat al Baix Llobregat (1850-1930)». Dins: *El pas de la societat agrària a industrial al Baix Llobregat. Agricultura intensiva i industrialització*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 149-178.

TRIBÓ, Gemma (1989) *Evolució de l'estructura agrària del Baix Llobregat (1860-1931)*. Tesi doctoral, Universitat de Barcelona.